

ХУДОЖНІЙ ВИЯВ МОТИВУ СМЕРТІ В БЕЛЕТРИСТИЦІ ІВАНА ЯЦКАНИНА

Анотація. У статті вперше проаналізовано особливості художнього вияву мотиву смерті в малій прозі Івана Яцканина. До аналізу творів використано елементи психологічного й філософського підходів. Екзистенціаль смерті у творчості прозаїка осмислений у філософсько-екзистенційному плані як кінцевість індивідуального буття у світі. Він втілений у таких авторських моделях: смерть, як закономірний процес життя людини; вбивство; самогубство та батьковбивство.

Для поезики творів характерне поєднання реалістичного зображення з екзистенційним світовідчуттям. Персонажі оповідань перебувають у станах самотності, відчуження, характерним для них є відчуття абсурдності існування.

Ключові слова: мотив смерті, самотність, відчуження, самогубство, існування, абсурд.

Смерть – одна з концептуальних категорій буття індивіда, яка у всі часи хвилює людство. Бурхливі події ХХ ст., розвиток філософської думки та поява екзистенціалізму спричиняють зміну ставлення до смерті. Як влучно відзначає І. Васишин, «філософи й письменники екзистенціалістського напрямку сприяли переосмисленню категорії смерті як літературно-філософської теми і як інтелектуальної проблеми ХХ ст., узявши за основу те, що смерть у будь-яких своїх виявах робить безцінною ту мить, в якій живе людина, дає розуміння повноти й повноцінності кожної миті існування, сприяє пошуку автентичності власного буття-у-світі» [3, с. 3]. Мотив смерті по-різному реалізується в художньому вияві кожного митця, відтворюючись у тій формі, яка притаманна світоглядній системі автора.

Мотив смерті присутній у всій творчості І. Яцканина, проте окремо низка творів, у яких майже завжди йдеться про смерть, об'єднані в збірку «Задуха», що вийшла 2013 року в Пряшеві. Ці твори ще не ставали предметом детального аналізу, тому мета статті – проаналізувати особливості художнього вияву екзистенційного мотиву смерті в малій прозі письменника.

Мотив смерті виступає у творах письменника у філософсько-екзистенційному плані як кінцевість індивідуального буття у світі. Проте він має кілька виявів: смерть як закономірний процес життя людини, т.зв. природна смерть («Задуха», «А де мої вороги?», «Спокій спорожнілого серця», «Категоричний імператив, або інколи плачуть і чоловіки», «Ergare humanum est» (зб. «Вернісаж»), «Остання зустріч», «Смуток сховався у кутку» (зб. «Місце проживання»); вбивство («Дивная новина...», «Светр з чужих ниток»); самогубство («Асфальтовий хлопець», «Кольорові камінці», «У ліжку небіжчика», «Втеча від нескінченності», «Злодій у довгій нічній жіночій сорочці») і батьковбивство («Графік смерті»).

У текстах митця рідко зустрічається слово «смерть», автор зображує ситуації, які завуальова-

но вказують на те, що людина переживає чиюсь втрату. Саме біль від втрати близької особи й характеризує персонажа, адже, як слушно відзначає Н. Тендітна, «подія смерті виражає найвище екзистенційне напруження в психології людини, а реакція на іншу смерть провокує глибинне усвідомлення індивідуального смислу життя» [9, с. 3]. Так, в оповіданні «Задуха» сірий попіл, який пробігається всередину бару через жажливу спеку й задуху надворі, нагадує жінці про померлих батьків. Попіл на кашкетах у поліцейських викликає асоціацію про матір, а точніше, про урну з попелом, що залишився від неї. Жінка не виконала передсмертного бажання матері: вона не розвіяла попіл попід вікнами їхньої хати, адже той будинок давно вже їм не належить. Очевидно, що жінка на підсвідомому рівні не хотіла виконувати цього бажання, тому в неї спрацював захисний механізм – витіснення: «*Забула. Зовсім забула. Але замість виправдання закричала в душі: "Але там вже тепер живуть чужі люди! Яка наша хата? Немає нашої хати!"*» [12, с. 9]. Таке виправдання тільки поверхнева причина, яка завадила жінці виконати прохання матері, насправді, якби вона розвіяла її прах, то назавжди втратила б відчуття безпеки, потрібності в цьому світі. Розвіяти попіл матері – загубити частину себе, залишитись самій у теперішньому бутті.

Для всіх Яцканинових персонажів найважливіше – відчуття рідного простору, наявність топосу, який пов'язує з родом. Свідченням цього виступає і повідомлення жінки, що вона відмовилась підписати документи братовому внукові про зречення маєтку: «*Але ти зрозумій, я нічого не зрікаюся, навіть того клаттика землі, що дід залишив. Зречуся його, тоді й діда може...*» [12, с. 7]. Отже, втрата родового зв'язку усвідомлюється як зречення роду, а відповідно, й себе. Втрата зв'язку з матір'ю, від якої залишився вже тільки попіл, означає й втрату себе, своєї сутності.

Смерть герої сприймають як кінцевість земного життя, за яким слідує перехід до іншої форми бут-

тя. Наприклад, героєві оповідання «А де ж мої вороги?» сняться померлі діди, хоча при житті вони втрюх ніколи не зустрічалися, навпаки, мали суперечки один з одним. Наратор радіє таким сном: «Слухаю їх, і мені здається, що у другому житті, як на військовій службі, людина радіє, коли зустріне земляка, ну, хай був і з третього села, лиш би близький. То, певно, й вони у новому гурті зраділи один одному. І я радію їхній зустрічі» [12, с. 10]. Усвідомлення смерті родичів спонукає героя до роздумів про власну екзистенцію, про те, що життя – скороминуче, а людина має жити тут і тепер, відчувати теперішнє: «*Не кортить мене дивитись на повільне помирання сніжинок, але водночас боюсь глянути вище, бо там ще встигну, бо це, до речі, й привілей моїх дідів. Я йду, дивлюся на землю, під ноги, не шукаючи нічого*» [12, с. 16].

У новелі «Спокій спорожнілого серця» смерть виступає наслідком втрати людиною любові. Навіть заголовок твору з ключовим словом «спокій» наштовхує на думку про «вічний спокій», тобто смерть. Самотність, відчуження, відчуття абсурдності існування – основні стани життя Степана: «*Відчував, як уже не раз було, біль та марність життя. Траплялося, після кількох чарок оковитої впадав у стан короткого забуття. Але це був самообман, і він це знав*» [12, с. 24]. У творі гостро відчутний депресивний стан героя, який врешті призвів його до смерті: «*Тепер він був сам. Це не була ота меланхолійна самотність, що часто так допомагає вникнути у свої справи, зібратися з думками і діяти. До нього таке приходило не тоді, коли залишався сам, а навпаки, коли бачив рідних, що якимось непомітно так відходили, хоч стояли поруч, розмовляли між собою, не звертаючи на нього уваги*» [12, с. 24].

Хоча смерть у творі прямо не згадується, її присутність чітко відчувається на підтекстовому рівні. Вона зображена відсторонено, складається враження, ніби герой просто перейшов у інший світ: «*По мармурових сходинах до місця, куди ніхто не поспішає, ступають люди. Вони нагадують запаморочених мух за перших осінніх приморозків. Здається, всі зійшлися, лише він відійшов трохи далі...*» [12, с. 28]. Героя не ховають, а спляють у крематорії. Це також своєрідне утвердження цілковитого переходу в інший вимір, адже не збережеться його могила: «*Як зійшлися, так усі поспішно й відійшли. Самотньо височать лише електричні свічки. Уже не блимають. У крематорії мертва тиша та задушливий запах квітів*» [12, с. 28]. Тож втрата сенсу життя, відчуженість та втрата любові стали катастрофічними для Степана.

В оповіданні «Категоричний імператив, або інколи плачуть і чоловіки» зображено відчуття щойно овдовілого чоловіка. Смерть дружини – своєрідний каталізатор роздумів і почуттів Михайла. Усвідомлення її відсутності призводить до відчуття втрати сенсу життя, він сумнівається в

тому, що довго житиме сам, тому похапцем намагається дати якісь поради дочці та синові. Його не покидає відчуття, що вже все втрачено і змінити щось неможливо. Підтвердженням цього виступає опис пошкоджених під час виносу труни стін: «*Михайло дивився на оббиті кути, але думав про Семена, шофер якого ще постійно завчено дримав за рулем. У цю хвилину він хотів розігнатись, підбігти до сина і в одну мить сказати йому все, що досі не сказав, лиш би не трапилось з ним чогось подібного. Але оббиті кути та пісок так і не пускали його*» [12, с. 50].

Інакше сприймає смерть дружини герой оповідання «Етаге humanum est» Павло Чубрик. Коли його Марійка захворіла, він узяв на себе всі хатні клопоти, але мало спілкувався із нею. Його огортала самотність, і він знайшов собі коханку, у той час як дружина повільно помирала в самоті й прагнула любові й уваги від чоловіка: «*Обличчя Марійки стало янгольськи прозорим. Над нею кружляла смерть, а вона все ще думала про любов. Тинь смерті у ці хвилини аж ніяк не затуманювала її спогадів про любов, її тяжіння до неї*» [10, с. 17].

Як відзначав О. Больнов, «*тільки на основі досвіду межової ситуації формується повне і конкретне поняття екзистенційного існування*» [2, с. 88], а смерть, на думку філософа, виступає «*найрадикальнішою для людського існування межовою ситуацією*» [2, с. 88].

Смерть Марійки, загалом, стала втратою сутності частини життя Павла. Вона наблизила його до усвідомлення кінцевості людського існування й, певною мірою, спричинила ревізію його життєвих поглядів: «*Відійшла так, ніби хотіла йому сказати, що, крім радості, є ще й смерть, яка і того, хто лише споглядає її, може поставити на місце. Думка про смерть – це врешті-решт бажання бодай якийсь час ще пожити. Час! Всі хочуть виграти двобій зі смертю, а час усім дулю покаже. Час своє робить і прив'язує всіх до себе*» [10, с. 18]. Тож у житті є головні й другорядні речі, є й такі, які змінити неможливо, і смерть – невідвортна подія в житті кожного.

Наявне у творчому доробку І. Яцканина й дитяче сприйняття смерті. В оповіданні «Смуток сховався у куток» описано процес вмирання старої Смолячки та сприйняття цього процесу її десятирічним онуком Петриком. Письменник передає психологізм ситуації за допомогою описів природи, які підсилюють душевні переживання дитини. Для хлопчика смерть бабусі – справжня трагедія, що підкреслюється жахливою бурєю за вікном: «*У віконці кімнатки, де ще дихає стара Смолячка, блимає свічка, то засяє, то полум'я втихне. Знову вдарив грім. А у куті на дивані швидко б'є серце малого хлопця, який великими очима дивиться на усе, щоб хоч трошечки збагнути це страхіття*» [13, с. 132]. Перша ніч без бабусі далась дитині важко: «*Хлопець увійшов у ту кімнату, де перед тим спав з бабусею. Глянув на порожнє ліжко, у*

горлі стало вузько-вузько, обличчя стяглося страхом, і він відчув, як уся шкіра на ньому дрижить» [13, с. 135].

Сумнівно, чи хлопчик боявся смерті або мертвих, ймовірніше, він боявся самотності, яка настала зі смертю бабусі (як відзначає М. Мовчан, «діти не бояться смерті, принаймні більше за все інше, бо не розуміють чи не уявляють собі, що може означати повна відсутність свідомості. Вони приймають своє безсмертя і вічність як щось само собою зрозуміле, але темрява лякає їх, бо вона символізує самотність» [5, с. 30]).

Складовою частиною смерті в художньому виразі І. Яцканина виступають суїцидальні мотиви, які призводять до завершеної дії. Самогубство, як влучно відзначає Л. Скаковська, явище антропологічне й не може вважатися продуктом новітньої цивілізації [7, с. 57]. Феномен самогубства цікавить людей усіх епох і знаходить вияв у творчості митців. Варто згадати відомий твір А. Камю «Міф про Сізіфа», який розпочинається із такого вступу: «Є тільки одна по-справжньому серйозна філософська проблема – проблема самогубства. Вирішити, варте чи не варте життя того, щоб його прожити, – означає відповісти на фундаментальне питання філософії. Усе інше – чи має світ три виміри, чи керується розум дев'ятьма чи дванадцятьма категоріями – другорядне. Такі умови гри: найперше, треба дати відповідь» [4, с. 24]. Це ключове питання хвилює і героїв Яцканина, художня думка митця прагне осмислити: що визначає сенс життя людини.

Як вважають, думка покінчити з собою у людини легко народжується тоді, коли вона відокремлюється від суспільства, або ж тоді, коли суспільство цілком поглинає її індивідуальність [7, с. 58]. А. Камю наголошує, що хоча причин для самогубства існує багато, проте воно «рідко буває результатом рефлексії (така гіпотеза цілковито не виключається). Розв'язка настає майже завжди несвідомо. Газети повідомляють про «інтимні печалі» або про «невиліковні хвороби». Такі пояснення цілком прийнятні. Проте варто було б з'ясувати, чи не був у той день байдужий друг зневіреного – тоді винен саме він. Адже цієї краплини могло бути достатньо, щоб печаль і нудота, що накопичились у серці самогубця, вирвались на поверхню» [4, с. 25]. Саме ці міркування влучно характеризують героїв творів І. Яцканина, котрі вбивають себе несвідомо: оповідач («Асфальтовий хлопець»), Едита («Кольорові камінці»). Акт свідомого самогубства описується у творах «Втеча від нескінченності», «У ліжку небіжчика», «Злодій у довгій нічній жіночій сорочці» та «Графік смерті».

Прикметно, герої цих творів – переважно люди з травмованими душами. Усі, що приходять до смерті, – самітники, котрі пережили кризові ситуації й не змогли впоратися з їхніми наслідками. Дослідник А. Печарський цитує слушні міркуван-

ня К. Меннінгера, який вважає, «що основою всіх суїцидів є три взаємопов'язані мотиви: помстаненависть, що породжує несвідомі бажання вбити; депресія-безнадійність, яка зумовлює бажання померти; і почуття провини, що стимулює прагнення бути вбитим» [6, с. 297]. Депресивний стан, породжений відчуженням та пов'язаний з відчуттями втраченого смислу, стає причиною суїциду героїв новел «Асфальтовий хлопець» та «У ліжку небіжчика». Новела «Асфальтовий хлопець» детально проаналізована нами в статті «Прийоми психологізму в новелі «Асфальтовий хлопець» Івана Яцканина» [8].

Самогубство стало своєрідною формою звільнення від буденності, абсурдності, суєти життя в оповіданні «У ліжку небіжчика». Причиною відчуження Йосифа, головного героя твору, є відсутність сім'ї та каліцтво на роботі (втратив на пилорамі три пальці). Самотність він намагається втамувати в алкоголі й одного разу, випадково, ночує в чужому будинку. Як виявилось, спав він у ліжку небіжчика, якого в той день поховали. Тільки вранці чоловік зрозумів, що накоїв, і чимдуж утік додому. Йому було дуже соромно за свій вчинок: «Поспішав – ганьба його доганяла. Так і наздогнала – у власній хаті» [11, с. 16]. Зрозуміло, що такий спосіб самотнього життя Йосифа: стара хата – робота – корчма, призводить до відчуження героя, а відчуження породжує відчуття абсурдності: «Саме відчуженість людини від світу й людей породжує відчуття абсурдності життя, котре, виникнувши, в свою чергу дедалі більше поглиблює і загострює відчуженість, доводячи особистість до духовного й морального змертвіння» [4, с. 16]. Очевидно, таке змертвіння давно вже охопило Йосифа, адже, повернувшись із чужого будинку, він скоїв самогубство.

Автор пояснює його вчинок соромом і вводить у текст образ білого снігу, що символізує чистоту, яка має закрити гріхи: «Через три дні після похорону випав сніг. Його було стільки, що прикрив усе, заметіль сховала людські сліди до хат, усі стежки й дороги. Білий сніг спробував закрити й людську ганьбу. І йому це вдавалось, бо ж ніхто вже не згадав Йосифа, лише дерев'яний хрест над засніженою могилою був єдиною пам'яттю. Чи треба було ж Йосифу вішатися?!» [11, с. 17].

Людська ганьба у творі означає сором Йосифа за свій вчинок у нетверезому стані, але самогубство розцінюється як недоцільне, невмотивоване в цьому випадку. Самогубство – це своєрідна втеча від світу, оточення й від самого себе. Проте не варто забувати, що усе минає і нікому до цього немає діла. Це лише людина носить у собі, роз'ятрує душу думкою про суспільний осуд. Дивно, але Йосиф – тип героя, який позбавлений вітальної сили, бажання жити, адже бувають життєві ситуації набагато жакливіші, проте людина бореться і знаходить вихід.

Суїцидом завершується й оповідання «Злодій у довгій нічній жіночій сорочці». Самогубство героя спричинене абсурдною ситуацією, яку спровокувала його дружина. Для розваги жінка вигадала для себе гру: раптово приходила з роботи і всюди шукала у квартирі коханку чоловіка, стверджуючи, що впевнена в її існуванні. Степан не реагував на її провокації, проте, очевидно, ця ситуація його бентежила та викликала *«якийсь внутрішній опір, проявом якого була ще більша замкненість у собі. Мовчанкою обходив її витівки, тільки його звірячо насторожені очі віщували непередбачене»* [14, с. 69]. Степан здався, вирішив вийти з цієї гри переможеним – викинувся з вікна з біленькою рядноюю в руці.

Дружина фактично спровокувала самогубство чоловіка, граючись із його почуттями, не звертала увагу на його душевний стан. Як відзначав М. Бердяєв, «самогубство – психологічне явище, й, щоб зрозуміти його, потрібно зрозуміти душевний стан людини, яка вирішила покінчити з собою» [1]. Філософ пояснював, що людина здійснює самогубство у виняткову хвилину життя, коли вже немає жодного променю надії, тобто, коли виникає відчуття безнадійності. Також він вважав, що самогубець завжди егоцентрик, тобто його увага сфокусована лише на собі, він не бачить нічого навколо себе. Тож, певно, й Степан занадто сфокусувався на власній персоні, не помічаючи нічого навколо, тому й не реагував на витівки дружи-

ни, яка бодай таким чином хотіла повернути його увагу.

Як бачимо, автора цікавить явище суїциду, він зображує різні способи й причини самогубства. Відповідно самогубці – це різні психотипи людей, як правило, носії девіантної поведінки. Таким чином письменник продовжує традиції модернізму в українській літературі, адже суїцидальні мотиви були притаманні українській літературі 20-30-х років ХХ ст.

Мотив смерті у творчому доробку І. Яцканина займає вагоме місце, адже, як зазначив сам автор, «усе, що мовиться про смерть, то, по великому рахунку, про життя». Автор осмислює різні варіанти його втілення: від природної смерті до вбивства та самогубства. Смерть осмислюється як межева ситуація, яка скеровує до усвідомлення плінності життя та його змістового наповнення тих, хто залишився жити («Задуха», «Категоричний імператив, або інколи плачуть і чоловіки», «Errare humanum est»), також вона є покаранням за вчинений гріх або зраду («Дивная новина», «Светр з чужих ниток», «Остання зустріч»). Одна з найважливіших проблем філософії – проблема самогубства розглядається автором як втеча від абсурдності та суєти життя і пояснюється особливостями свідомості самогубців – вони т. зв. «зайві люди», які не можуть реалізуватися в житті. Письменник акцентує увагу на душевних переживаннях героїв, уміло підкреслюючи їх лише штрихами, що увиразнюють та передають рефлексію настроїв героїв.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бердяєв Н. О самоубийстве [Електронний ресурс] / Н. Бердяєв. – Режим доступу : <http://euthanasia.at.ua/load/2-1-0-5>.
2. Больнов О. Философия экзистенциализма. Философия существования / Отто Фридрих Больнов. – СПб. : Изд-во «Лань», 1999. – 224 с.
3. Василюшин І. Життя – смерть – безсмертя : екзистенціальний дискурс у філософській ліриці Є. Маланюка / Ігор Василюшин // Слово і час. – 2007. – № 11. – С. 3-13.
4. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство : Пер. с фр. / Альбер Камю. – М. : Политиздат, 1990. – 415 с. – (Мыслители XX века).
5. Мовчан М. Самотність як феномен буття особистості : Монографія / М. М. Мовчан. – Полтава : РВВ ПУСКУ, 2009. – 265 с.
6. Печарський А. Психоаналітичний аспект української белетристики першої третини ХХ сторіччя : монографія / Андрій Печарський. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2011. – 466 с.
7. Скаковська Л. Практичному психологу про суїцид / Л. А. Скаковська // Практична психологія та соціальна робота. – 2005. – № 4. – С. 57–62.
8. Талабірчук О. Прийоми психологізму в новелі «Асфальтовий хлопець» Івана Яцканина / Оксана Талабірчук // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. – Випуск 1 (29). – Ужгород, 2013. – С. 162-165.
9. Тендітна Н. Естетика смерті у прозі Є. Пашковського та О. Ульяненка : автореф. дис. на здоб. наукового ступеня кандидат. філол. наук : спец. 10.01.01. «Українська література» / Надія Миколаївна Тендітна; Кіровоград, держ. пед. ун-ет ім. В. Винниченка. – Кіровоград, 2009. – 18 с.
10. Яцканин І. Вернісаж / Іван Яцканин. – Пряшів : ЦУПЕР, 2000. – 87 с.
11. Яцканин І. Втеча без вороття. – Пряшів, 2010. – 212 с.
12. Яцканин І. Задуха / Іван Яцканин. – Пряшів : Спілка українських письменників Словаччини, 2013. – 128 с.
13. Яцканин І. Місце проживання / Іван Яцканин. – Пряшів : Словацьке пед. вид-во в Братіславі, відділ української літератури в Пряшеві, 1987. – 147 с.
14. Яцканин І. Як збиті пси / Іван Яцканин. – Пряшів : ЕХСО, 1998. – 105 с.

Summary. For the first the article analyzes the peculiarities of artistic expression of the motive of death in Ivan Yatskan's flash prose. For the analysis of works there were used elements of psychological and philosophical approaches. The existential of death in the work of the prose writer is comprehended in the philosophical and existential way as the finality of individual existence in the world. It is embodied in such author's models as death like a natural process of human life, murder, suicide and parricide. The poetics of works is characterized by a combination of a realistic image with an existential outlook. The characters of stories are in the states of solitude, estrangement, the feeling of absurdity of existence is also their feature. Death is conceptualized as the last situation that leads to awareness of the fluidity of life and its meaningful filling by those who left to live ("Gasp", "Categorical imperative or sometimes even men cry", "Errare humanum est"). Death is also a punishment for the committed sin or betrayal ("A strange new", "Sweater of someone else's threads", "The last meeting").

One of the most important problems of philosophy is the problem of suicide which is considered by the author as an escape from the absurdity and vanity of life and it is explained by peculiarities of the consciousness of suicides who are so-called "Superfluous people" that can not realize themselves in life. The writer focuses on the emotional problems of characters, skillfully emphasizing them only by strokes that accentuate and present the reflection of the characters' tempers ("Tarmac boy", "In the bed of the dead man", "The thief in a long night woman's shirt").

Key words: motive of death; loneliness; estrangement; suicide; existence; absurdity.

Одержано 20.03.2018 р.

© Талабірчук О., 2018